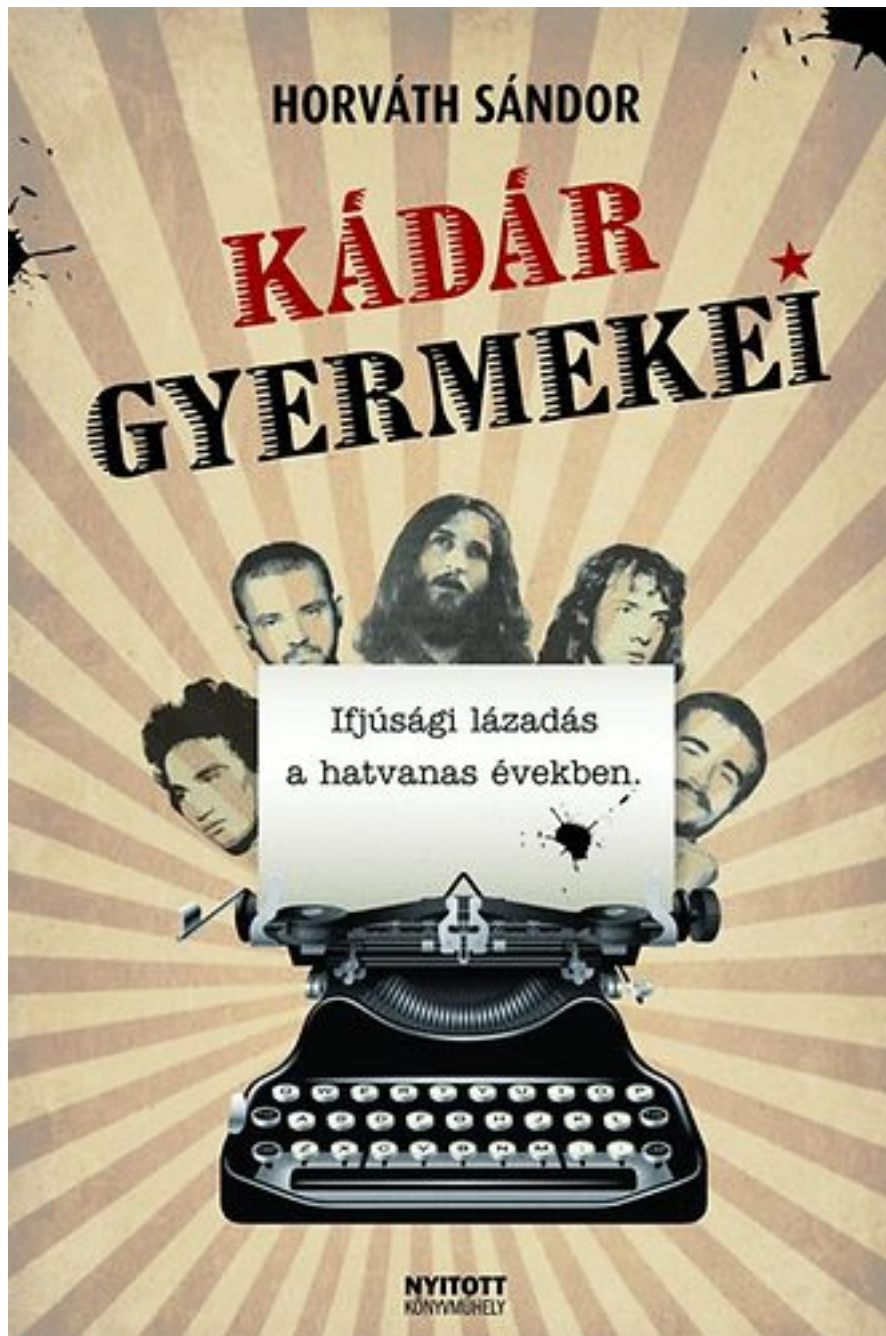

Standeisky Éva:

DÉRY TIBOR PERE

Az 1956-ot követő megtorlások során a hatalom koncepciók pereket fabrikáltatott, ahol a tények

egy része valós, csoportosításuk, értelmezésük azonban hamis volt. A konstrukcióban az írókra osztották az "ellenforradalom eszmei előkészítőinek" szerepét. Az írók elleni eljárások mintegy előkészítették a "nagy politikai pert", a Nagy Imre és politikustársai ellen indított eljárást. Az íróperek közül a Déry Tibor és társai per – "a nagy íróper" – a legismertebb. Déry neve elválaszthatatlanul összekapcsolódott az 1953–56 közötti kommunista reformperiódussal, a forradalommal, a megtorlással. Kilencévi börtönbüntetésre ítélték, melyből hármat letöltött.

Déry Tibor a Petőfi Kör vitáján.

A forradalom leverése utáni kegyetlen repressziós hullám kiterjedt azokra a kommunista politikusokra, vezető értelmiségiekre is, akik az 1953 utáni "új szakasz" politikájának megvalósítói voltak, és az 1956-os eseményekben döntő szerepet játszottak. A népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezett összeesküvés teóriája, amelyért az akkori bizalmas büntető törvénykönyv szerint a bíróságok halálbüntetést is kiszabhattak, 1957 elejétől – a kiemelt politikai perek előtt fél évvel, a Nagy Imre és társai-per előtt másfél évvel – állt a végrehajtó szervek rendelkezésére.

Az íróperek helye

Az írók, némileg eltúlozva az eseményekben játszott valós szerepüket, mind az '56-os események alatt, mind az ellenállás időszakában büszkék voltak arra, hogy ők készítették elő a forradalmat. Valójában azt tették, ami a feladatuk volt: szavakba öntötték a diktatúrával elégedetlen tömegek elkeseredettségét, érzéseit, vágyait. S ez a forradalom után bőven elegendő volt ahhoz, hogy a győztesek megbosszulják a rajtuk esett sérelmeket. A politikusok pere mellett a kiemelt politikai perek vádlottjai írók lettek. S ez nem véletlen.

A sztálinista típusú nyilvánosságban a kommunista íróknak, újságíróknak megkülönböztetett szerep jutott: egyedül ők kerültek olyan helyzetbe, hogy a diktatúra ellen fellépők hangadói lehessenek. Az írószövetség és az újságíró-szövetség lett az ellenzékiek legfőbb, legismertebb fóruma. Már a közelgő krízist vetítette előre az, hogy 1956 nyarától a Petőfi Kör tömegeket vonzó rendezvényein a kommunista reformellenzékiek lettek a főszereplők. A sajtóról és a tájékoztatásról szóló Petőfi kör vitán Déry felszólalása váltotta ki a legnagyobb visszhangot. Az író nem csupán a kultúra irányítóit bírálta, hanem a sztálini kommunista ideológia létjogosultságát is megkérdőjelezte. Bár kizárták a pártból, ellenzéki magatartásán nem változtatott: a szocializmus megtisztulásáért, megújulásáért küzdők egyik leghatásosabb képviselője volt. Ezért lett Déry a legismertebb íróper elsőrendű vádlottja.

Az író csoportos perben állították bíróság elé. A megtorlás koreográfiájába nem illettek igazán az egyéni perek, hiszen a cél éppen az "ellenséges erők" szervezettségének bizonyítása volt. A pártállam vezetőit – ha az írószövetségnek a forradalomban részt vevő valamennyi vezetőjét nem is kívánták felelősségre vonni – azok a volt kommunista írók érdekelték, akiket írószövetségi tevékenységük alapján csoportosan állíthattak bíróság elé: az írószövetség elnökségének, illetve titkárságának tagjai (Déry Tibor, Háy Gyula, Zelk Zoltán, valamint Fekete Gyula és Molnár Zoltán), továbbá azok, akiknek a forradalom alatti szerepe valamilyen módon kapcsolódott az írók szervezetéhez (Varga Domokos és Tóbiás Áron). Szempont volt még az írók Petőfi kör szereplése is (Déry Tibor, Tardos Tibor, Lakatos István). Személyükben lényegében az írószövetséget, illetve a Petőfi Kört büntették.

Ugyanakkor a hatalom birtokosai kerülték, hogy egy-egy forradalmi szerv vagy intézmény valamennyi vezetője ellen eljárást indítsanak: nem volt például írószövetség per. A "kollektív felelősségre vonás" ugyanis azokra is vonatkozott volna, akikre Kádáréknak szükségük volt, akiket megnyerni igyekeztek. Ezzel magyarázható elsősorban, hogy miért nem kerültek börtönbe azok a volt ellenzéki kommunista írók, illetve azok a népiek, akiket a Belügyminisztérium politikai nyomozótisztjei szívesen láttak volna rács mögött, a politikai vezetés azonban nem járult hozzá letartóztatásukhoz. A megtorlási düh és a konszolidációs vágy között ingadozó pártvezetés az értelmiségiek elleni repressziót 1957 tavaszán mérsékelte, feltehetően azzal a szándékkal, hogy híveket szerezzen körükben, vagy legalábbis semlegesítse őket. Azt remélte, hogy a népiek között szövetségeseket is találhat, erre mindenekelőtt az 1957. évi Kossuth-díjakból lehet következtetni. Haragja a renegát kommunisták felé fordult. Az ő káros hatásuk illusztrálására, úgy tűnik, a lefogott újságírók és írók is elegendőnek bizonyultak.

Még keveset tudunk arról, hogy milyen szerepe volt a szovjet pártvezetésnek a magyar írók ellen indított eljárásokban. A szovjetek véleményét elferdített vagy hamis információk, valamint az írókkal szembeni előítéleteik alakították. Jól példázza ezt az a jegyzőkönyvrészlet, amely a lengyel párt- és állami vezetők 1957. májusi moszkvai tanácskozásán készült. Amikor a lengyelek (Gomulka, Cyrankiewicz stb.) mérsékleltre, belátásra intették a bosszúállást követelő szovjeteket, Hruscsov kikelt magából, s Nagy Imre, Donáth és Losonczy mellett az írókat, újságírókat tette felelőssé. A lengyel Jedrychowskinak arra az ellenvetésére, hogy nem volt ott annyi író, így válaszolt: "Ez egy szervezet volt. Nem azt kell tekinteni, hogy személy szerint ki vett részt, csak azt, hogy kinek a vezetésével és milyen jelszavakkal lép fel. Kolcsaknak és másoknak is voltak munkásegységeik. Végül is a magyarok fognak erről dönteni, de mi így gondoljuk."

Szorul a hurok

1956. november végétől növekedett az értelmiségi letartóztatottak száma. A volt ellenzéki kommunista írók állandó rettegésben éltek. A december eleji letartóztatási hullámba még csak néhány író, újságíró került. Az 1957 januárjában letartóztatott írók, újságírók társaik százait képviselték. A Politikai Nyomozó Főosztály "ügyeket" szeretett volna konstruálni sok résztvevővel, de a lefogott írók viszonylag kis száma és a soványka bizonyítékok ezt nem tették lehetővé.

Az írók elleni nyomozás a kezdeti időszakban még csak a forradalom alatti és utáni időszakra terjedt ki. A február elején elkészült "vizsgálati terv" már az október 23-a előtti időszakra is kiterjed. Ennek egyik pontja azt feltételezi, hogy az "ellenforradalmat" az írószövetség irányította.

A letartóztatandók listáján kezdettől szerepelt Déry Tibor neve. A nyomozást vezető őrnagy február 27-én kérte Déry ügyében a nyomozás engedélyezését, valamint az előzetes letartóztatás elrendelését.

Nagy Imréék ekkor még Romániában voltak, s bár Kállai Gyula, aki az MSZMP megbízásából január végén meglátogatta őket, ekkor már hazaérkezett, még nem döntötték el – itthon és Moszkvában –, hogy mi lesz a Romániában fogságban lévők sorsa. A magyar belügyminisztériumban mindenesetre felkészültek arra is, hogy Nagy Imre ügyét esetleg össze kell kapcsolniuk az írók ügyével.

Az MSZMP Központi Bizottságának ugyanazon a hírhedt február 26-ai ülésén, amelyen titkos,

belső határozatot hoztak a Nagy Imre–Losonczy-csoport elleni eljárás megindításáról, szó esett a letartóztatott írókról is. Ezen az ülésen jelentette ki Kádár János: “A politikai rendőrség nagyon fontos dolog. [...] Az a rendőrség a normális, amely mindenkit le akar tartóztatni.”

Vizsgálati fogságban

Feltehetően Déry lefogásában nem a nyomozó szervek javaslata döntött, hiszen akkor – a BM Vizsgálati Osztálya 1957. február végi javaslatának megfelelően – Dérynek már hónapokkal korábban rendőrségi őrizetbe kellett volna kerülnie. A pártvezetés – mindenekelőtt Kádár – Déry Tibort tartotta leginkább felelősnek az “ellenforradalom előkészítéséért”, letartóztatásával mégis vártak április közepéig. Feltehetően tartottak Déry népszerűségétől s a várható külföldi felháborodástól.

Déry a letartóztatása előtti hónapokat nagy idegfeszültségben élte át. Sejtette, hogy előbb vagy utóbb ő is börtönbe kerül. A párt vezetői április 9-ei ülésükön tárgyalták azt a belügyi jelentést, amely újabb személyek, köztük Déry Tibor őrizetbe vételét javasolta. “Az írók között – mondotta Kádár János – Déry szerepe a legsúlyosabb”, ugyanakkor ő még várna lefogásával: “Egyszer erre úgyis sor kerül.” A türelmi idő vége a Nagy Imréék elleni rendőrségi eljárás kezdetével függhetett össze. Nagy Imréék hazahozatala, a politikai perek koncepciójának érlelődése nyomán időszerűvé vált Déry letartóztatása. Április 20-áról 21-ére virradó éjjel jöttek érte. Déry ügyében a politikai nyomozótisztek tucatnyi tanúval “foglalkoztak”, kihallgatásukra külön “intézkedési tervet” készítettek. A tanúk legtöbbször maga is letartóztatott volt. A kihallgató tiszt a legtöbb tanút Déry munkástanácsi szerepléseiről kérdezte. Déryvel nem szépirodalmi jellegű felszólalásait, cikkeit elemezte, értelmezte, hanem mindenekelőtt 1956. nyári Petőfi körü beszédét, valamint a forradalom alatt és után az írószövetségben, illetve a munkástanácsi üléseken általa mondottakat.

A rutinszerűen folyó kihallgatások menetében némi zavart okozott, hogy május végére Déry egészségi állapota erősen megromlott. A jelentések egyre súlyosbodó tünetekről – szédülés, ájulás – is beszámolnak.

Déry nagyon félt attól, hogy esetleg közös perbe kerül Nagy Imrével, s ez súlyosbíthatja helyzetét. Állítólag még az is megfordult a fejében, hogy Nagy Imrével esetleg önkritikát gyakoroltatnak, ezzel megmentik, ő “pedig a kegyelem fejében kiszolgáltatja valamennyi társát”. A Nagy Imrével szembeni növekvő bizalmatlanságáról elsősorban cellatársa jelentéseiből lehet tudni. A fogoly zárkaügynök, más néven vamzer, többnyire szó szerint igyekezett visszaadni Déry szavait: “Nagy Imre képes rámfogni, hogy meg akartam döntení a rendszert. Neki itt, amint látom, még a vizsgálók is jobban hisznek, mint nekem.”

A nyomozók Nagy Imrét is kérdezték Déryről. Nagy Imre egyik kihallgatási jegyzőkönyvében ezek a sorok olvashatók az író Petőfi körü beszédéről: “Déry felszólalását, amelynek a marxizmus–leninizmushoz és a szocializmus tanításaihoz semmi köze nincsen, amely azok tagadását jelenti és zavaros burzsoá nézetek megnyilvánulása, rendkívül károsnak, veszélyesnek, és sem a párt irányvonalával, sem a népi demokratikus rendszer alapelveivel nem tartom összeegyeztethetőnek.”

Déry, amikor elolvasta Nagy Imre rá vonatkozó vallomását, úgy érezhette, hogy az esetleg ronthat helyzetén. Mélységesen elkeseredett. Valójában ekkor tudatosulhatott benne az, amit ’56 nyarán és őszén még csak sejtett, de nem akart elhinni: Nagy Imre nem tekinti őt igazi elvtársának, végső soron anarchisztikus polgárnak tartja, a kommunista mozgalomba sodródott, de oda nem való szalonkommunistának.

Ez az érzelmi sokk is oka lehetett annak, hogy Déry börtönbeli magatartása 1957. július végétől gyökeresen megváltozott, s a vádak addigi óvatos cáfolata helyett az elvárt, mindent beismerő vallomásra szánta el magát.

A július végi PB-ülésen Déryről is szó esett. A Belügyminisztérium előző nap küldte át a pártközpontba az író belügyminiszternek címzett levelét, amelyben Déry "kegyelmet kér a párttól", s a Petőfi körüli szerepléséről így írt: "Súlyosan vétkeztem a párt ellen, a népi demokrácia ellen." Kádár azonban úgy reagált, hogy "a hatóság kezében van az ügye, a bíróságnál, nem a pártnál".

Az író kimutathatóan kihallgatói sugalmazásra mutatott bűnbánatot. A zárkaügynök augusztus 22-ei jelentésében így adja vissza az író szavait: a kihallgató őrnagy "igyekezett rábeszélni, hogy írjak Biskunak [...] Céljuk ezzel az, hogy produkáljanak a pártnak, teljes beismerést tegyenek, és utána elítéljenek. Az az érzésem, hogy csőbe akarnak húzni. Az előadó még azt is megmondta, hogy miket vegyek be a levélbe. [...] Nem akarok spártai hősként meghalni, inkább élek így, hiszen megtörnek ezek itt mindenkit."

Déry Tibor 1947-ben.

Két asszony

Amikor Déry börtönbe került, két nőt hagyott szorongatott helyzetben: feleségét és édesanyját, azt a két asszonyt, aki a szívéhez legközelebb állt. Nehéz eldönteni, hogy ő hiányzott-e nekik jobban, vagy fordítva: az író szenvedte meg inkább, hogy elszakították szeretteitől.

A Mama sok tragédiát átélt idős asszony volt, akit egyetlen életben maradt fia óvni szeretett volna minden lelki megrázkódtatástól. Felesége – immár a harmadik –, a Dérynél jóval fiatalabb Kunsági Mária Erzsébet színésznő, becenevén Böbe, segítette ebben. Nagy lelkierő kellett ahhoz, hogy anyósa előtt színjátékot játsszon: úgy tegyen, mintha haragudna Déryre nagyvilági csatangolásai miatt, vagyis hosszadalmas, de jelentős külföldi elismerést hozó filmforgatásnak állítsa be férje bizonytalan ideig tartó börtönbeli tartózkodását.

Déry, amikor április 20-án éjjel megjelentek letartóztatói, pár soros levelet írt 93 éves, beteg, hosszú idő óta ágyban fekvő édesanyjának: "Mamus, ma autóval a Mátrába, majd onnan Csehszlovákiába utazom, hogy egy filmet írjak, valószínűleg néhány hétig maradok. A szép tavaszi idő kedvet csinált a munkához. Ezer csók, vigyázz magadra! Tibor" Ez a levél nem jutott el a címzetthez. A többi, melyet felváltva hol Böbe, hol Déry írt, általában megérkezett hozzá.

Az anyjának küldött élménybeszámolóba valamiképpen a börtönbeli foglalatosságát is bekódolta: "Nagyszerű idefent – kivéve 2-3 viharos napot. Egész nap dolgozom, vagyis papírral és ceruzával járom az erdőt, és azonnal feljegyzem, ami az eszembe jut" – írja egyik levelében. Amikor abban reménykedett, hogy börtöncelláját esetleg házi őrizettel válthatja fel, közeli hazatéréséről írt, amikor a remény elúszott, a "filmforgatás" színhelyét áttette Amerikába. "Ennek az útnak sohasem lesz vége [...] De hát végül is semmi sem tart örökké, ez a kirándulás is egyszer véget ér" – vetette papírra fél évvel később.

Böbe lankadatlan kitartással ostromolta a pártvezetést és a börtönhatóságokat, hogy a rab Déry helyzetét elviselhetőbbé tegye. Ügyességével, kapcsolatteremtési képességével el tudta érni azt, amire a lefogottak hozzátartozói általában nem voltak képesek: levelezhetett férjével, teljesíthette kisebb kéréseit (gyümölcs, édesség, könyvek stb.), sőt, olykor rendkívüli beszélőt is sikerült kiharcolnia. Egymás iránti szeretetük megrendítő dokumentuma az a levélsorozat, mely

Déry vizsgálati fogságában, majd elítélése utáni börtönévei alatt keletkezett. Egy részük már napvilágot látott, a rádióban is több részlet elhangzott belőlük.

Makk Károly a két asszony történetéből nagyszerű filmet készített, melynek Déry 1956 előtt írott elbeszélése nyomán a Szerelem címet adta. (A film másik ihletője Déry Két asszony című novellája lett, mely az író kiszabadulása után keletkezett.)

Színjáték zárt körben

Déry Tibor ügyében hosszú hónapokig folyt a nyomozás. Nehezen tudták eldönteni, hogy Déryt kikkel együtt, milyen csoportosításban állítsák bíróság elé. Kállai Gyula augusztus végén jelentette a Politikai Bizottság tagjainak, hogy a vádiratok elkészültek, a periratok összeállítása szeptember 1-jéig várható. Kállai tájékoztatása szerint az írók "három héten belül" két csoportban kerülnek majd bíróság elé. A BM Politikai Nyomozó Főosztályának javaslata szerint az első csoport tagjai: Déry, Zelk Zoltán, Háy Gyula és Tardos Tibor, a másodiké Varga Domokos, Tóbiás Áron, Fekete Gyula és Molnár Zoltán.

A vádirat szeptember elejére lett kész. A húszoldalas fogalmazvány alapkonceptiója: a négy vádlott mozgalmat kezdeményezett a fennálló államrend megdöntésére, illetve az államrend ellen izgattak. "Bűnös tevékenységüket" jóval az "ellenforradalom" előtt kezdték. 1954 óta az "áruló Nagy Imréhez és csoportjához" kapcsolódva szervezkedtek "a szocializmust építő államrendszer" ellen. "Burzsoá restaurációs törekvéseket" támogattak október 23-a és november 4-e után, akadályozták a konszolidációt.

A vádirat Déry Tibor "bűncselekményét" a legsúlyosabbnak minősítette: a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalom vezetésének, illetve előmozdításának büntetével vádolta.

Déry a tárgyalás első napján kijelentette: "A vádat megértettem. A vádiratban felsorolt cselekmények túlnyomó részét elkövettem, és azokban bűnösnek érzem magam. A vádirat egyes részei tévedésen alapulnak. Így többek között az, hogy én az államrendet kívántam megdönteni. Ez soha nem volt szándékomban. Bűnösnek érzem magam abban, hogy rossz kommunista voltam, megtévedtem. Elkövettem több olyan cselekményt, amelyeket, ha megmarad józan kommunista ítéletem, nem követtem volna el. A Petőfi Körben tartott beszédemet életem legnagyobb tragédiájának tartom."

A tanúnak megidézett írók többsége mentette Déryt és a vele együtt perbefogottakat. "Az irodalmi élet fellendülése érdekében ajánlatos lenne, ha íróársaim minél előbb visszakerülnének az írói munkához, mert amit ők tettek, csak a pártvezetés hibái ellen tették" – összegzi Tamási Áron tanúvallomását a tárgyalási jegyzőkönyv. Illyés Gyula szavait ez a hivatalos dokumentum így adja vissza: "Népbíró: Írók hozzájárultak-e a tragikus eseményekhez? Illyés: Én ilyen eseményekről nem tudok. [...] Déry nem tett olyan kijelentést, ami a szocializmus vagy a népi demokrácia ellen irányult volna."

Az utolsó szó jogán a jegyzőkönyv szerint Déry és vádlott-társai elismerték, hogy hibáztak, de tagadták, hogy a szocializmus ellen léptek volna fel.

Legendák

Déry körül legendák szövődtek. Az egyik szerint Déry soha nem tanúsított bűnbánatot, mindig bátran kiállt nézetei mellett. E magatartásának is köszönhetően halálos ítéletet készültek rá kiszabni. Ez a másik legenda. E vélekedések először a korabeli emigrációs sajtóban kaptak

szárnyra, ami érthető is, hiszen a hősi írói magatartás említésével és a fenyegetettség nagyságának érzékletes ecsetelésével lehetett igazán együtt érző támogatásra számítani. A magyar emigrációnak, mindenekelőtt Méray Tibor áldozatos szervezőmunkájának köszönhetően neves értelmiségiek tiltakoztak a magyar író várható súlyos ítélete ellen. Nem zárható ki, hogy a bosszúra és a konszolidációra egyaránt vágyó Kádárékat elgondolkoztatta a Déry melletti külföldi kiállítás: nem merték kockáztatni egy esetleges halálos ítélet ódiumát. Mindkét legenda tovább öröklődött. A tanácsvezető bíró, Vida Ferenc évtizedekkel a per után úgy emlékezett, hogy a népbírák halálos ítéletet kértek Déryre és Háyra. Ő ezt túlzottnak tartotta, s lemondással fenyegetett. A valóság prózaibb. A szavazáskor Vida "csupán" 7-8 év börtönt javasolt Dérynek. Déryt mind a négy népbíró életfogytiglan tartó börtönbüntetésre akarta ítélni. Végül is Déry Tibor 9, Háy Gyula 6, Zelk Zoltán 3, Tardos Tibor 1 év és hat hónap börtönbüntetést kapott.

Visszaemlékezésekben, publicisztikai írásokban nemritkán lehet olvasni arról, hogy Déry nem teljesítette vallatóinak, bírának azt a nyomatékos kívánságát, hogy tanúsítson bűnbánatot büntetendőnek nyilvánított kijelentései, tettei miatt. Mint láttuk, Déry értelmét látta a mea culpának. Az író önostorozó szavait a hatalom birtokosai sem az író életében, sem halála után nem hozták nyilvánosságra. A Déry és társai per zárt ajtók mögött folyt, s az ítélet sem kapott – egy eldugott rövid híren túl – publicitást. 1957-ben a több vasat a tűzben tartó Kádáréknak nem állt érdekében potenciális szövetségesük diszkreditálása. Déry kiengedése után – 1960 tavaszán egyéni amnesztiával hagyhatta el a börtönt – pedig az író zsarolásának eszközéül is szolgálhattak a börtönbeli magatartás dokumentumai. Déry megkeseredett, cinikus öregember lett, a szocializmus iránti hűségéhez azonban nem férhetett kétség. A halála utáni évtizedekben pedig a bomló rendszer urai a megelőző időszak csúcsteljesítményeiként hivatkozhattak műveire.

A bűnbánatot igazoló pőre tények azonban még senkit sem jogosíthatnak fel az erkölcsi ítélezésre. Egyedüli funkciójuk talán, hogy a motivációk alaposabb megismerésére ösztönözzenek. A börtön mind testileg, mind lelkileg súlyosan megviseli a foglyokat, így a bezártságtól egyébként is szorongási rohamot kapó, idős Déryt is. Az életükért harcoló politikai foglyokat nem lehet ugyanazzal a mércével mérni, mint a szabadonlévőket. Ki döntheti el, hogy erkölcsileg mi az elfogadhatóbb: az életben maradás ösztönparancsa, avagy a kivégzést vagy életfogytiglani ítéletet kiprovokáló következetes helytállás az érzéketlen pribékek előtt? Déry önostorozó bűnbánatával nem árthatott másoknak, aránylag enyhe ítéletét viszont talán ennek is köszönhette.

Déry a perről

Déry a Kádár-rendszerben nem írhatta meg nyíltan elítélésének körülményeit. Nagy Imre nevét Déry életében szinte ki sem lehetett ejteni. Az író azonban műveiben túllépett a kényszerű korlátokon, mindenekelőtt a G. A. úr X-ben és az Ítélet nincs címűben. Ez utóbbiban írja, hogy 1957-ben a "megoldhatatlanság egyetlen megoldásaként" kellett "az eredendő bűn magyarázatához folyamodnia", "amikor az a társadalmi rendszer ítélte el, amelyet legjobb tudása s lelkiismerete szerint szolgálni vélt".

"Már csak magammal számolandó el – írja Déry ugyanebben a művében –, hogy a [Petőfi köri] beszédet a Fő utcai fogházban, perem bírósági tárgyalásán megtagadtam. [...] mivel moralista vagyok magán és közéletemben, sokszorosan vétkesebbnek érzem magam kortársaim, sőt személyes ismerőseim többségénél. [...] Máig sem felejtettem el – feltéve, hogy kikaparom az

emlékét – azokat a pillanatokat, amikor a tárgyalóteremben, ítélethozatalkor vagy később bent a börtönben vagy a börtönkórházban a magam értékskálája szerint férfiatlanul viselkedtem, ma is arcomba szökik a vér. Ennyit mentségemül. Nem sok.”